

Romuald Maksymilian Loegler [ORCID: 0000-0002-0434-4658]

dr inż. arch., Krakowska Akademia im. Andrzeja Frycza Modrzewskiego

MIASTO DZISIAJ – MIASTO JUTRO

Streszczenie

Rozbudowa miast w drugiej dekadzie XXI wieku skłania do zwrócenia uwagi na procesy ich długotrwałego rozwoju. Różnorodność miejskich struktur, społeczne i kulturowe zróżnicowania oraz potrzeba zachowania ich tożsamości, spójności i integracji z historycznym ukształtowaniem wymagają pogłębionej refleksji nad miastem przyszłości. W artykule kluczowym staje się pytanie, czy to co dziś kreuje wizje świata architektury naszych miast, definiuje zarazem ich przyszłe walory, które mają służyć człowiekowi w humanistycznym i zgodnym z naturą wymiarze jego życia?

Słowa kluczowe: miasto, architektoniczna wizja, inspiracja, gigantyczność, ekscesy, integracja

City of Today – City of Tomorrow

Abstract

The urban development in the second decade of twenty-first century makes us pay attention to the processes of long-term urban development. The variety of urban structures, social and cultural diversity, the need to preserve their identity of cohesion and integration with historical development requires a deep reflection on the city of the future. The key question is what today's visions of the architectural world of our cities are defined at the same time define their future values serving man in a humanistic and compatible with the nature of his life?

Key words: city, architectural vision, inspiration, excesses, giant, integration

Wprowadzenie

Wielowiekowa historia ludzkości od czasów starożytnych ukazuje nieprzecięzione pragnienie pozostawienia po sobie czegoś osobliwego, niezniszczalnego. Aspiracje te ujawniły się m.in. w tworzeniu monumentalnych budynków świeckich, obronnych lub religijnych, a więc w budowaniu czegoś wysoko, we wznoszeniu „wierzchołków”. Mitologiczna Wieża Babel – miasto przyszłości – miała być prawdopodobnie znakiem nierozspraszania się ludzi. Była w zamyśle odniesieniem do mezopotamskich zigguratów, które mogły stanowić symbol pychy oraz ostrzeżenie przed wywyższaniem się człowieka przed Bogiem. Innym przykładem takich aspiracji są pompatyczne grobowce faraonów – piramidy. Ewolucja, która miała miejsce na przestrzeni wieków, doprowadziła jednak do rozwoju miast i stworzenia metropolii¹.

Pojawienie się architektonicznej wyobraźni jako artystycznego zjawiska związane jest nierozzerwalnie ze słynnym włoskim architektem i rytownikiem Giovannim Battistą Piranesim². W swoich rycinach z serii *Invenzioni caprici di carceri* (Carceri) przedstawił on sugestywną wizję antycznego Rzymu, w której irracjonalny zespół szczegółów i fantasmagoryczna symbolika spowodowały rozwój „nowego” elementu twórczego. Fikcyjne obrazy inspirowały nie tylko architektów, ale też artystów, pisarzy, reżyserów. Graficzne kody cyklu Carceri podziwiali Victor Hugo³, Edgar Poe⁴, Charles Baudelaire⁵, Aldous Huxley⁶, Fritz Lang⁷, Siergiej Eisenstein⁸ i inni, którzy słynnego Włocha uznali za ikonę modernizmu na długo przed historycznym pojawieniem się tego trendu.

Niemal przed stu laty Lang, w swoim filmie *Metropolis*, rozważał absurdalne pragnienie i dążenie ludzkości do ekscesów i gigantyczności. Inspiracją do jego nakręcenia stał się Nowy Jork – miasto, na które reżyser zwrócił uwagę jak na swoistą Wieżę Babel, według niego symbol niezgody między maszyną a duszą. Filmem tym Lang próbował zwrócić uwagę na fakt, że pośrednikiem pomiędzy głową a rękami powinno być serce. Myśl ta *de facto* określa motyw przewodni filmu.

Miasto jest często nieodłączną scenerią wizji wielkich twórców, naukowców, artystów oraz „zwykłych” użytkowników – mieszkańców. Ocenie jego obecnej kondycji i wizji tego, jakie będzie ono w przyszłości, towarzyszy ciągle debata. To na jakie dylematy powinni odpowiedzieć wspólnie mieszkańcy,

¹ W. Kosiński, *Paradygmat miasta 21 wieku*, Kraków 2016, s. 21–57.

² Giovanni Battista Piranesi (1720–1788) – włoski architekt i grafik.

³ Victor Hugo (1802–1885) – francuski pisarz, poeta, dramaturg, polityk.

⁴ Edgar Poe (1809–1849) – amerykański poeta, nowelista.

⁵ Charles Baudelaire (1821–1867) – francuski poeta i krytyk, pianista.

⁶ Aldous Huxley (1894–1963) – angielski powieściopisarz, nowelista, poeta.

⁷ Fritz Lang (właśc. Fridrich Christian Anton Lang, 1890–1976) – niemiecki scenarzysta, reżyser, czołowy twórca niemieckiego ekspresjonizmu.

⁸ Siergiej Eisenstein (1898–1948) – rosyjski reżyser, scenarzysta, scenograf filmowy.

urzędnicy, architekci i urbaniści, aby spróbować wykreować miejsce do komfortowego życia, stanowi temat nieprzerwanej dyskusji w wielu środowiskach⁹. Niniejszy artykuł jest kolejnym głosem w tym dyskursie. Prezentuje on kilka refleksji nad naszą obecną wiedzą w tym temacie i przywołuje ciekawe, nowe koncepcje, a równocześnie stawia pytanie, czy ich implikacja przyniosłaby w przyszłości satysfakcjonujące rozwiązanie. Wydaje się jednak, że pytania te pozostaną bez jednoznacznej odpowiedzi w naszej teraźniejszości.

Miasto dziś

Jesteśmy świadkami zmian w sposobie, w jaki tworzone są wizje miast. Obecnie zjawisko to polega na planowaniu ich centrów, które nie są już definiowane przez place rynkowe, kościoły, ratusze itp. Zmienia się nasze rozumienie kompleksowych systemów transportu oraz metody ich projektowania, które mają ogromny wpływ na tradycyjne miejskie instytucje i inne elementy miasta, a także na współzależności między miastem a otaczającym go obszarem. Systemy te wpływają również na nasze rozumienie planowania, rozwoju i eksploatacji najbliższego nam środowiska. Pojawia się tendencja do reinterpretacji stałych elementów miasta, co wyraźnie wpływa na nasz odbiór współzależności na linii miasto–otaczający go obszar, a tym samym oddziałuje na nasze rozumienie porządku miejskiego.

Miasto jest wynikiem interakcji wielu czynników odgrywających wiodące role w toczącej się grze, która kształtuje naszą przyszłość. Nowe idee i trendy – **wizje przyszłości**¹⁰ – są ilustracją, odbiciem pozycji, działania i indywidualności twórcy. Obecnie architekt znajduje się w sytuacji (czasami wywołanej przez samego siebie), w której wykonuje akt kreacji i reakcji, przekraczając tym samym granice architektury, ponieważ odkrywa jej nowe obszary.

Architekci tworzą sytuacje, które są prognozami przyszłości. W swoich konkretnych, indywidualnych zadaniach ujawniają potencjał architektury, odpowiadając na potrzeby i innowacyjne koncepcje, które indukują zmiany w naszych wzorcach zachowań i sytuacjach życiowych; znajdują nowe obszary, jednocześnie nadając znaczenie nieznanym przyszłym sytuacjom.

Zakres działalności obecnej generacji polskich architektów obejmuje obiekty o różnej skali: muzea, lotniska, wieżowce, centra handlowe, korty tenisowe, stadiony, szkoły, miejsca kultu, stacje kolejowe, a także budynki potrzebne do pracy lub rezydencje. Nowe możliwości jakie przyniosła zmiana systemu politycznego i gospodarczego dwadzieścia pięć lat temu, nie stworzyły jednak warunków do powstania grup twórczych, proponujących nowe wizje i sposoby komunikacji, jako głównej siły inicjującej debatę o architekturze przyszłości.

⁹ J. Purchla, *Miasto i polityka. Przypadki Krakowa*, Kraków 2018.

¹⁰ Wszystkie wyróżnienia pochodzą od autora.

Wyjątek stanowi Międzynarodowe Biennale Architektury w Krakowie, które niedawno powróciło na arenę kulturalnych wydarzeń miasta. Radykalne idee, pomysły i fantastyczne propozycje oraz utopijne wizje przyszłości – które zresztą dość często nie wykraczają poza sferę teorii i nie są realizowane – rzadko pochodzą z polskiego środowiska architektonicznego.

Przewidywana przyszłość, często nie do przyjęcia przez społeczeństwo lub niemożliwa z powodu obecnych ograniczeń ekonomicznych i technologicznych, może zostać przekazana następnym pokoleniom jako propozycja przyszłości miasta – metropolii wyrosłej z doświadczeń, poziomu wiedzy i emocji dnia dzisiejszego, porównywanej do tendencji wyrażanych współczesnym głosem wizjonerskich projektów, a także do budynków naszych czasów i naszego pokolenia. Dzięki temu odkrywamy, że to co wczoraj było utopią, dziś jest rzeczywistością, która wprowadziła nas w nowy wiek.

Miasto jutra

Istniejące miasta są żywe i będą takie nadal, dzięki następnym pokoleniom. Zobaczyć ich przyszłość to zadanie dla urbanistów i architektów, którzy są odpowiedzialni za tworzenie zarówno wizji, jak i realnego bytu miast.

Jakiego rodzaju wizję można uznać za futurologiczną? Czy jest to wizja, której realność będzie zdefiniowana przez dzisiejsze czasy, czy może wizja kreowana wyłącznie przez przyszłe pokolenia architektów? Rodzi się też pytanie, co właściwie rozumiemy przez architekturę i miasto przyszłości, miasto jutra¹¹? Czy architektura przyszłości oznacza utopijne wizje miasta zaproponowane np. przez zmarłego przed wielu laty Jana Głuszaka¹², człowieka obdarzonego niezwykłą fantazją i wyobraźnią? A może architektura jutra będzie wytworem teorii „otwartej przestrzeni” Oskara Hansena i jego wizji miasta linearnego (il. 1)?

Musimy zadać sobie pytanie, czy **dom przyszłości** nie powinien być budynkiem wybudowanym **dzisiaj**, który nie szokuje niekonwencjonalną formą, ale raczej dzięki swojej przestrzennej strukturze i technicznemu wyposażeniu umożliwi ciągłą adaptację do wciąż nowych wyznań i wymagań, adekwatnych do zmieniających się potrzeb i preferencji kolejnych pokoleń użytkowników?

Odpowiedzi na problemy architektury jutra nie można udzielić poprzez tworzenie propozycji unikalnych struktur „krzyczących”, z nowym potencjałem technologicznym, takich jak np. projekty *Most kontemplacyjny w Paryżu* czy *Real Center of Berlin*, które zostały zaprojektowane na wystawie: „Paryż – Uto-

---

¹¹ Por. W. Kosiński, *op. cit.*, s. 165–176.

¹² Jan Głuszka (1937–2000) – genialny architekt działający pod ps. Dagarama, wizjoner, filozof, poeta, schizofrenik. Znany ze śmiałych projektów futurologicznych miast i budowli, które nigdy nie zostały zrealizowane. W 2011 roku Muzeum Architektury we Wrocławiu poświęciło mu wystawę pt. „Powrót do przyszłości”, która prezentowała jego dorobek architektoniczny. Przy okazji powstała książka *Dagarama. Powrót do przyszłości* autorstwa Marcina Grabskiego i Olgi Rutkowskiej.

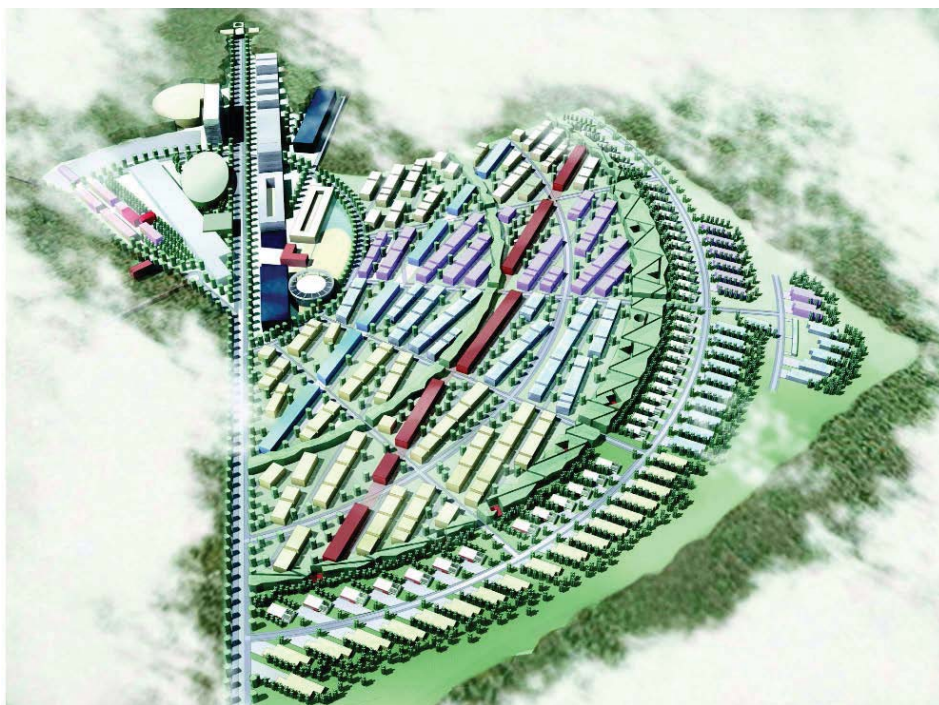

Il. 1. Utopijna wizja miasta przyszłości z 1962 roku autorstwa Jana Głuszaka, architekta obdarzonego niezwykle wyobraźnią. Wł. fot. – R. Loegler.

pie XXI Wieku” i „Berlin – Denkmal oder Denkmodell”, poświęcone poszukiwaniu idei dla architektury miast jutra. Do właściwych poszukiwań należy projekt wielofunkcyjnego budynku, który zaprojektowany został dla Düsseldorfu jako jeden z zespołu budynków w ramach przedsięwzięcia Architectural Visions For Europe¹³. Znak zapytania pojawia się również, gdy analizujemy projekt największego na świecie i ponoć najbardziej przyjaznego dla środowiska miasta Masdar autorstwa Lorda Normana Fostera, które w Zjednoczonych Emiratach Arabskich powstaje „od zera” (il. 2).

¹³ Architectural Visions For Europe to wizja zawarta w wystawie kilku międzynarodowych architektów, która została przygotowana dla Dusseldorfu w 1994 roku. Do najciekawszych pomysłów zaliczyć można projekt Hansa Holleina – wizję o sferycznej formie budynku i pochylonej windzie, antycypujący formalnie i technologicznie architekturę XXI wieku. Wśród autorów znaleźli się: Hans Hollein, Norman Foster, Dominique Perrault, Hans-Ullrich Bitsch, Niklaus Fritschi, Matteo Thun oraz autor niniejszego artykułu.

Il. 2. Masdar City projektu Lorda Normana Fostera nawiązuje do średniowiecznych miast arabskich. Docelowo ma być miastem ekologicznym, pozbawionym spalin, odpadów, ścieków, dzięki ich wtórnemu wykorzystaniu, przeznaczonym dla 50 tys. mieszkańców. Jego zabudowa bazuje na niskich budynkach, a wąskie ulice i zadaszenia mają ograniczyć używanie klimatyzacji. Miasto ma być przykładem troski o środowisko. Wł. fot. – R. Loegler.

Awangarda lat 20. XX wieku próbowała wykreować nowy, uniwersalny język architektury poprzez zlikwidowanie różnic wynikających z kulturowych cech narodów i społeczeństw. Na szczęście tej intencji nie udało się zrealizować w pełni. Naprzeciw stanęły społecznościowe ruchy, polityczne i środowiskowe uwarunkowania, a także kulturowe *milieu*.

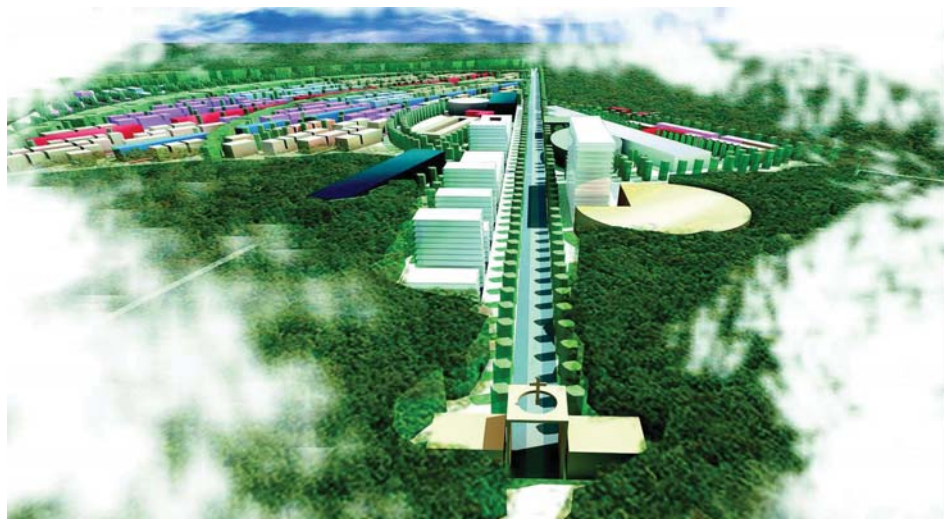
Przekonanie, że architektura przyszłości nie powinna być rozumiana jako produkt zbudowany w konkretnym miejscu, lecz jako wytwór kultury miejsca i intelektu, zyskiwało powszechną aprobatę. Architektura i urbanistyka przyszłości, także ta tworzona dziś, wyrastać powinna z lokalnych uwarunkowań na bazie doświadczeń, nadając przeszłości prawdziwy i autentyczny wymiar jakości, identyfikujący lokalną kulturę wyrastającą z oryginalnych cech miejsca – publicznej przestrzeni¹⁴. Kreując współczesną architekturę, identyfikację i tożsamość miast oraz ich przyszłość, warto zapoznać się z poglądami Franco Puriniego¹⁵. W eseju *Identità, differenze, fraintendimenti nella architettura italiana* [Identyfikacja,

¹⁴ Zob. M. Dymnicka, *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Warszawa 2013.

¹⁵ Franco Purini (1941) – włoski architekt, eseista, profesor uniwersytecki, autor wielu budynków, w tym słynnego Tore Eurosky w Rzymie.

różnice i nieporozumienia we Włoskiej architekturze] pisał on, że koncept urbanistycznego i architektonicznego projektu jako funkcji miasta to świadome uwolnienie i rozwój pożądaney formy końcowej – rezultat innowacji i doświadczeń tradycji, wrodzonej zdolności myślenia na skalę ludzką¹⁶. Purini był przekonany, że tożsamość miejsca tworzonego przez architekturę powinien cechować kontekstowy charakter architektonicznego projektu i napięcie pomiędzy obiektem a miejscem jego lokalizacji, które pozwala w pełni rozpoznać oraz odczuć jego ekspresję.

Architektura zarówno dnia dzisiejszego, jak i jutra jest i ma być nadal czymś, co należy do miasta, ludzi, do każdego. Jest ona tą dziedziną kreacji, która **integruje nowe budynki z historią miejsca** w którym powstaje, z jego geometrią i emocją. Architektura musi antycypować przyszłość. Ponieważ rozwój i budowanie miast trwa długo, architekci muszą poszukiwać sposobów przewidywania przyszłych innowacji, ich ewolucji, humanizacji miejsc przeludnionych oraz odnajdywania w miastach tego, czego ludzie doświadczają w naturze (il. 3).

Il. 3. Arcosanti – utopijny przykład miasta przyszłości spleczonego z życiem natury. Proj. Paolo Soleri, 1970. Wł. fot. – R. Loegler.

Jürgen H. Mayer¹⁷ przyszłość miast i architektury uzależnia od zrozumienia teraźniejszości. Jest przekonany, że przyszłość będzie się dziać już za chwilę, zależy ona tylko od okresu na który patrzymy, a każda prognoza jest w zasadzie odbiciem chwili obecnej.

¹⁶ F. Purini za P. Portoghesi, *Made in Italy: Materia 66*, Milano 2010, s. 41.

¹⁷ Jürgen Hermann Mayer (ur. 1965) – niemiecki architekt, który działa w obszarze: architektury, komunikacji i nowych technologii.

Być może **miasto przyszłości** to miasto istniejące, które poprzez ewolucję określoną jako „nowa urbanizacja” zapewni mieszkańcom następnej generacji wygodę i bezpieczeństwo oraz ułatwi animację wydarzeń życia konkretnej społeczności. Miasto, w którym obszary zabudowane będą tworzone poprzez kompleksy mieszkaniowej zabudowy, np. rezydencje powiązane z innymi funkcjami miasta, z preferencją ruchu pieszego i transportu publicznego, umożliwiającego z kolei dostęp do przestrzeni publicznych miasta, miejsc pracy, usług kultury czy usług detalicznych, a tym samym istotnego ograniczenia korzystania ze środków transportu indywidualnego.

Taka perspektywa przyszłego miasta, chroniącego dziedzictwo kultury materialnej i niematerialnej, może w rzeczywistości być dobrym pomysłem na budowanie w humanitarny i zrównoważony sposób przyjaznego człowiekowi środowiska. Jest w nim miejsce również dla wieżowców, które nie muszą być wrogimi twierdzami, wyspami odizolowanymi od reszty świata. Drapacze chmur – **tall buildings** o ażurowej, delikatnej, przeszklonej formie, połączone z otoczeniem w postaci kompozycyjnego włączenia miejskiego kontekstu do wnętrza mogą stać się scenerią życia miasta. Budynek dostępny, pozbawiony barier przestrzennych, wtopione w zielenią, łączące funkcjonalnie życie publiczne i prywatne – to wizja wysokościowców nadal rzadko widziana w obecnych miastach.

Wieżowce jako wielofunkcyjne obiekty mogą łączyć biura z mieszkaniami, hotelami, sklepami, miejscami przeznaczonymi dla kultury i kultu religijnego, zapewniając tym samym współistnienie różnych grup użytkowników (il. 4).

Innowacje w planowaniu urbanistycznym i architektonicznym tego typu kompleksów mogą stać się kluczem do tworzenia projektów zgodnych z modelem zrównoważonego rozwoju – obecnie koniecznym do wdrożenia pomysłem – nawet jeśli jest on trudny do wprowadzenia przy budowie skomplikowanej, również pod względem technicznym czy też struktury budynku.

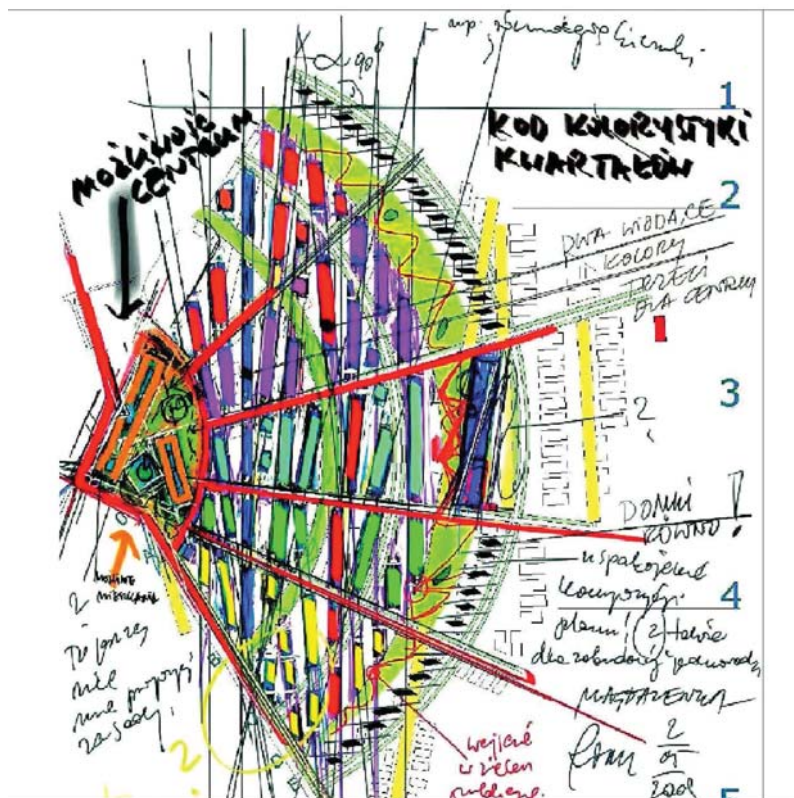
Źródłem motywacji przy poszukiwaniu nowych pomysłów w planowaniu powinna być potrzeba rozwiązania problemów «niekontrolowanej urbanizacji», a więc nadmiernego rozwoju terytorialnego miast i aglomeracji. Trwająca aneksja nowych terenów pod rozwój projektów mieszkaniowych, centrów handlowych, biur itp. wiąże się z pytaniem o strategię kontrolowanego rozwoju, tj. o strategię urbanizacji peryferii miast. Problem liczby ludności w dużych miastach, spowodowany całkowicie naturalnym zjawiskiem migracji, prowokuje polityczną debatę. Niektóre symptomy renesansu miast mogą w rzeczywistości oznaczać, że metropoliami przyszłości będą miasta dzisiejsze, którym uda się przejść proces reorganizacji, przez co staną się one przykładami stabilizacji urbanistycznej i wyznaczą nowy trend dla kolejnych metropolii (il. 5, 6, 7). Dodanie „nowego” będzie oznaczało znalezienie odpowiedzi na pytanie: w jaki sposób, bez utraty dotychczasowej jakości należy poprawiać metropolię i ulepszać tkankę dzisiejszych miast, nadal zachowując *genius loci*? Manifestując w architekturze miasta obecność dnia dzisiejszego, powinniśmy wzbogacać przestrzeń miejską unikalnymi cechami jej architektonicznego krajobrazu.

Podsumowanie

Problemy i tematy poruszone w powyższym rozważaniu w żaden sposób nie wyczerpują szeregu zagadnień związanych z budowaniem przyjaznych współczesnemu człowiekowi miast. Wiedza w tej dziedzinie jest wieloaspektowa i zabarwiona niezliczonymi odcieniami poszczególnych przypadków. Nie ma bowiem identycznych uwarunkowań, potrzeb i współzależności, które prowadziłyby do identycznych przestrzennych rozstrzygnięć, pozbawionych cech indywidualnych. To właśnie one sprawiają, że miasta są magicznymi miejscami, w których ludzie, ulice, place, parki i budynki łączą się w emocjonalną całość, próbując dać odpowiedź lub znak, który wskazałby nam kilka niezawodnych sposobów na ukształtowanie architektury przyszłości¹⁸.

Wspomniany wcześniej Oskar Hansen powiedział: „Współczesna Europa potrzebuje konkretnego, autentycznego – opartego o europejskie wartości kulturowe – impulsu, jasnej, ekologicznej wizji przyszłości, żeby chcieć, a nie bać się żyć, impulsu wyrażającego ludzką solidarność”¹⁹.

Il. 4. Sztucznie utworzona wyspa w podparyskim Vitry-sur-Seine, gdzie wieżowce, ogrody oraz parki mają zmienić dotychczasowy styl życia metropolii. Proj. Atelier Castro Denissof Casi, 2008. Wł. fot. – R. Loegler.

¹⁸ Zob. R.M. Loegler, *Miasto to nie architektoniczna zabawa*, Białystok–Kraków 2011.

¹⁹ O. Hansen, *Po latach...*, [w:] *Ku Formie Otwartej*, red. J. Gola, Warszawa 2005, s. 23, <http://31.179.171.202/hansen/13hansenzoiaoskar/oskar/publications/own/kuformieotwartej/book.pdf> [dostęp: 10.09.2019].

Il. 5. Poszukiwanie wizji podwarszawskiej Magdaleny – miasta, którego centrum nie jest zaprojektowane w oparciu o tradycyjne pojęcie rynku, jakim jest plac targowy z kościołem i ratuszem. Wł. fot. – R. Loegler.

Il. 6, 7. Nowy system transportowy i nieznanne dotychczas technologie zmieniają pojęcie transportu i metody jego konstruowania, co ma istotny wpływ na jego rozwój i planowanie. Na nowo interpretowane tradycyjne składowe miasta, a także zależności pomiędzy miastem a regionem wpływają na urbanistyczny porządek. Wł. fot. – R. Loegler.

Bibliografia

- Bonenberg A., *Beauty of the City – Urban Empathy. Case Study – Catania in Sicily / Piękno Miasta a empatia urbanistyczna na przykładzie Katanii na Sycyli*, Poznań 2011.
- Dymnicka M., *Przestrzeń publiczna a przemiany miasta*, Warszawa 2013.
- Grosse Projekte in Deutschen Städten, Städtenwicklung 1990–2009*, Hrsg. E. Lütke Daldrup, P. Zlonicky, Berlin 2009.
- Hansen O., *Po latach...*, [w:] *Ku Formie Otwartej*, red. J. Gola, Warszawa 2005, s. 23, <http://31.179.171.202/hansen/13hansenzofiaoskar/oskar/publications/own/kuformieotwartej/book.pdf> [dostęp: 11.09.2019].
- Kosiński W., *Paradygmat miasta 21 wieku*, Kraków 2016.
- Loegler R.M., *Miasto to nie architektoniczna zabawa*, Białystok–Kraków 2011.
- Mackay D., *A Life in Cities: An Architectural Autobiography*, Edinburg 2009.
- Portoghesi P., *Made in Italy: Materia 66*, Milano 2010.
- Purchla J., *Miasto i polityka. Przypadki Krakowa*, Kraków 2018.
- Purini F. et al., *Nel disegno: materiali di un corso di disegno e rilievo della Facolta di Architettura di Roma 1984–1990*, a cura di R. Partenope, Roma 1992.

